

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОСВІДОМОСТІ

HISTORICAL-THEORETICAL AND METHODOLOGICAL CHARACTERISTICS OF RIGHTS

Письменна О.П., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії та теорії держави і права та адміністративного права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Статтю присвячено аналізу історико-теоретичної та методологічної характеристики правосвідомості, сутності правосвідомості як фактору утвердження демократичних основ державного та суспільного ладу, обґрунтуванню її ролі як вирішального чинника становлення громадянського суспільства та правової держави. Характеризована правосвідомість буває як науковою, так і повсякденною, як ідеологічною, так і суто психологічною.

Ключові слова: правосвідомість, правова настанова, правова психологія, суспільна свідомість, теорії природного права, наукова правосвідомість.

Статья посвящена анализу историко-теоретической и методологической характеристики правосознания, сущности правосознания как фактора утверждения демократических основ государственного и общественного строя, обоснованию ее роли как решающего фактора становления гражданского общества и правового государства. Характеризуемое правосознание бывает как научным, так и повседневным, как идеологическим, так и чисто психологическим.

Ключевые слова: правосознание, правовая установка, правовая психология, общественное правосознание, теории естественного права, научное правосознание.

The article is devoted to the analysis of the historical-theoretical and methodological characteristics of legal consciousness, the essence of legal consciousness as a factor for the establishment of democratic foundations of the state and social system, and the substantiation of its role as a decisive factor in the formation of civil society and the rule of law. Characteristics of legal conscience as a scientific, and everyday, both ideological and purely psychological.

The study of legal and state ideas in the Ukrainian legal thought has several hundred years of tradition, their stamps lie in the "Word about law and grace" by Ilarion, "The Tale of the Past Years", the works of Ukrainian humanists and polemicists, the Cossack chroniclers, the works of historians of the populist school (M. Kostomarov, V. Antonovich, M. Hrushevsky), representatives of the national-state direction (V. Lypinsky, S. Tomashivsky, D. Doroshenko), supporters of the radical-nationalist ideology (M. Mikhnovsky, D. Dontsov, Yu. Lipi) and find it proudly Scripture in the works of our contemporaries.

Consciousness has a long history, knows its ups and downs, its evolution, deployment in time. Thus, legal awareness was a distinctive feature of the social consciousness of the ancient Romans. Judicial and other legal forms of the life of Roman society led and adequately reflected in the ideas of Roman citizens, the formation of their behavior. An indication of the way of life and customs of the ancient Romans were continuous appeals to the Pretorians, the Senate, to the judicial authorities on any controversial issue.

Key words: legal consciousness, legal guidance, legal psychology, public consciousness, theory of natural law, scientific legal consciousness.

Теоретичною основою дослідження явища правосвідомості стали праці вітчизняних науковців: Л.М. Герасіної, Ю.М. Грошевого, О.Г. Данильчина, О.Г. Данильяна, О.П. Дзюбаня, Д.О. Єрмоленка, Ю.Ю. Калиновського, В.В. Мухіна, О.М. Омельчука, О.В. Петришина, В.І. Тимошенко, М.М. Цимбалюка, С.В. Чайковського, М.Є. Черкас. Окрім того, у роботі було використано напрацювання дослідників початку ХХ ст. (І.О. Ільїна, М.М. Коркунова, Б.О. Кістяківського, П.І. Новгородцева), а також роботи науковців радянського періоду (Г.С. Остроумова, І.Ф. Рябка, І.Є. Фарбера).

Правосвідомість має тривалу історію, знавала злетів і падінь, має свою еволюцію, розгортання в часі. Так, правосвідомість була відмінною рисою суспільної свідомості давніх римлян. Судові та інші правові форми життєдіяльності римського суспільства мали адекватне відображення в ідеях римських громадян, формуванні їхньої поведінки. Прикметами побуту і звичаїв стародавніх римлян були безперервні звернення до преторів, у сенат, до судових установ із будь-якого спірного питання.

Суспільства ХІХ – ХХ ст., що базуються на фундаментальних правових документах – деклараціях, конституціях, конвенціях, включених до них основних правах і свободах, громадянських та інших кодексів, також пронизані юридичним світоглядом.

Чим далі забирається людство в невідомі глибини прогресу, тим яскравіше проявляється юридична природа свідомості. Багато філософів і юристів у цій області залишили по собі значний творчий доробок. Перш за все, варто виділити концепцію історичного процесу К. Ясперса. Не

менше на увагу заслуговує дослідження правосвідомості, зокрема, теорії природного права, що належить Канту.

Дослідження правових і державницьких ідей в українській правовій думці мають кількостілітню традицію, їх витоки – в «Слові про закон і благодать» Іларіона, «Повісті минулих літ», творях українських гуманістів і полемістів, козацьких літописців, працях істориків народницької школи (М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського), представників національно-державницького напрямку (В. Липинського, С. Томашівського, Д. Дорошенка), прихильників радикально-націоналістичної ідеології (М. Міхновського, Д. Донцова, Ю. Липи) і знаходять продовження у працях наших сучасників. Початок систематичному дослідженню історії української правової думки та ролі і місця в ній правової ідеї покладено працею Ю. Охрімовича «Розвиток української національно-політичної думки», що побачила світ у Києві у 1918 р. [1, с. 262].

У радянській Україні дослідження правової ідеї велись переважно під кутом її відповідності питанням класового звільнення та ідеї «братської єдності» з російським народом. Усе, що виходило за ці жорсткі ідеологічні межі, було приречене або на забуття, або на відверте цькування під прапором «боротьби з українським буржуазним націоналізмом», дарма що звинувачувани в ньому часто не були прихильниками ні буржуазної правової ідеї, ні націоналізму. Водночас багато вчених (М. Брайчевський, М. Возняк, П. Гнатенко, В. Дмитриченко, Р. Заклинський, Р. Іванова (Іванченко), Л. Коваленко, В. Литвинов, В. Лісовий, Д. Наливайко, В. Нічик, А. Пашук, Є. Проток,

Г. Сергієнко та ін.) намагались зберігати вірність науковій об'єктивності. Із здобуттям Україною у 1991 р. незалежності з'явилося багато досліджень, що претендують на значний ступінь об'єктивності і були спробами критично переосмислити попередній досвід, зрозуміти причини історичних поразок, виявити похибки ідеології, дати основу для формування надійної бази діяльності нинішніх українських політичних еліт та широких мас населення [2, с. 584].

Вирішення проблеми початку існування найдавніших форм права та державності на території сучасної України губиться в глибини тисячоліть. Одні племена змінювали інші, міцніли та занепадали племінні союзи та первісні держави. Однак кожен із цих суб'єктів політико-правових процесів, що відбувалися в доісторичні часи на території нашої Батьківщини, залишав свій слід у колективній правовій ідеї, пам'яті, свідомості, самосвідомості, правосвідомості та самоправосвідомості історичних і сучасних українців, сформованих стереотипах історичної та реальної української правової ідеї, звичаєвої правової свідомості як процесуальних і матеріальних основ її спадкоємності, відбитих у традиційній звичаєвій правовій культурі українського народу, у тривалому повторювальному способі просторового правового, україноструктурованого, україноопосередкованого та згодом типово українського правового ідейно-світоглядного і нормативно-правового усвідомлення, мислення та в автентичному ставленні до тих чи інших, а разом й усіх питань одразу та способами їх законодавчого вирішення.

На формування правових традицій та стереотипів правової, правомірної та неправомірної поведінки українців вплинуло існування в Північному Причорномор'ї давньогрецьких колоній. Найважливішими серед їх поселень були Ольвія, Тіра, Херсонес, Боспор, а отже, ми можемо говорити про принципову домінанту за цих часів давньогрецької україноментальноструктурованої та україно-територіальної правової культури, та серед неї – міської україно-територіальної давньогрецької правової свідомості, що згодом тривало впливатиме на світові правові цінності. Міста також виконували роль ідейно-правового і нормативно-правового форпосту в поширенні еллінської європейськоструктурованої правової культури з її повагою до особистості. Саме через грецьку міську правосвідомість українська зазнала суттєвого оцивілізовування європейською правовою свідомістю та культурою. Основною формою правової ідеї державно-правового правління в грецьких колоніях була демократія, демократичні правові і законодавчі ідеї світового рівня у різних її проявах. Вплив правової свідомості та культури грецьких міст-колоній на предків сучасних українців був надзвичайно великим, спочатку через посередництво кочівників, а з початком нашої ери – і через безпосередні контакти. Цим до певної міри можна пояснити надзвичайну популярність правових ідей давньогрецьких мислителів серед представників освічених верств України, особливо в добу Козаччини [3, с. 240].

Отже, багато філософів і юристів, як закордонних, так і українських, у цій сфері залишили по собі значний творчий доробок. Але, насамперед, звертаючись до історичних витоків формування правових традицій, стереотипів правової, правомірної та неправомірної поведінки людства, варто віддати належне саме давньогрецькій культурі, яка вплинула й на українську правову ментальність.

Необхідно звернутись до понятійного апарату дослідження.

Правосвідомість – одна із форм суспільної свідомості. Свідомість людини, відображаючи об'єктивні потреби суспільного розвитку, є передумовою і регулятором поведінки людини. Свідомість додає цілеспрямованого характеру людській діяльності.

Правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи, су-

спільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом.

Правова психологія – це сукупність почуттів і емоцій, що виражають ставлення індивіда, групи, суспільства до права, правових явищ.

Правова ідеологія – це система правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ.

Правова поведінка – вольовий бік правосвідомості, який являє собою процес переведення правових норм у реальну правову поведінку. Вона складається з елементів, що визначають її напрям (характер), – мотивів правової поведінки, правових настанов.

Правова настанова – готовність особи проявити активність у сфері пізнання і реалізації права. Вона становить конкретну програму поведінки у певних умовах, яка формується з усіх належних суб'єкту правових (правомірних і протиправних) знань, оцінок, думок, настроїв, звичок, навичок, сподівань, ставлень до кого-небудь і до чого-небудь, котрі переходять в інтереси і прагнення.

Правосвідомість – це сукупність поглядів, ідей, які виражають ставлення людей, соціальних груп, націй до права, законності, правосуддя, їхнє уявлення про те, що є правомірним і неправомірним.

Правосвідомість – це специфічна форма суспільної свідомості. На відміну від інших форм суспільної свідомості, правосвідомість має свій особливий предмет відображення і об'єкт впливу – право як систему юридичних норм, правовідносини, законодавство, правову поведінку, правову систему загалом.

Повсякденна правосвідомість – це правосвідомість не юристів. Воно складається стихійно як результат осмислення людьми свого життєвого юридичного «досвіду», оцінки фактів, що стосуються правової дійсності, з погляду здорового глузду.

Наукова правосвідомість – це правосвідомість вчених-юристів. Вона складається на основі цілеспрямованих досліджень, застосування спеціальних методів пізнання, що припускають установлення істини в результаті систематизації, узагальнення накопичених, неспотворених фактів, що стосуються правової дійсності [6, с. 267].

Отже, понятійний апарат дослідження досить широкий. Правосвідомість може бути як науковою, так і повсякденною, як ідеологічною, так і суто психологічною.

Але найбільш ґрунтовне визначення говорить, що це форма суспільної свідомості, яка містить сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення особи, суспільної групи і суспільства загалом до чинного чи бажаного права.

У процесі дослідження використовується формально-юридичний метод, традиційно вживаний у теорії права і держави для вивчення «догми» права, його внутрішньої й зовнішньої форми, поза зв'язком з економічними, політичними та іншими соціальними явищами. Аналіз джерел права, формальної визначеності правосвідомості, порядку систематизації нормативного матеріалу, правил юридичної техніки є проявом цього методу. Завдяки пов'язаності з правилами логіки й мови зазначений метод допомагає сформулювати визначення юридичного поняття «правосвідомість», проаналізувати класифікацію й систематизацію, створити струнку понятійну систему. Цей метод слугує інтелектуальною основою юридичної практики. Джерелами стали підручники «Теорія держави і права» Н.М. Крестовської, Л.Г. Матвєєвої та О.Ф. Скакун, «Загальна теорія держави і права» М.В. Цвік [4, с. 176].

Заради вивчення правосвідомості у динаміці, мінливості (єдність і боротьба протилежностей; суперечливості; заперечення; перехід кількісних змін в якісні) використано формально-логічний метод, покладений

в основу формальної догматики, і діалектичний, який вивчає. Оскільки теорія права і держави осмислює явища, факти, стани, процеси, а діалектичний метод заснований на категоріальному (непредметному) мисленні й орієнтований на вивчення властивостей, то використання діалектичного методу здійснюється у процесі пізнання права і держави як властивостей, а не як інститутів, організацій, сукупності норм, функцій, дій і т.п. У сфері використання діалектичного методу не має перебувати юридична догма. Джерелами для написання роботи стали дисертаційні дослідження та монографії з теорії держави і права.

Соціологічний метод полягає в дослідженні правосвідомості не на рівні абстрактних категорій, а на базі реальних соціальних фактів, сформованих у суспільстві правил, і передбачає використання таких засобів, як аналіз статистичних даних і різноманітних правових документів, соціально-правовий експеримент, опитування населення, анкетування, інтерв'ювання з правових питань та ін. Цей емпіричний метод служить свого роду прологом ідейно-ціннісних узагальнень, моделює соціальну реальність, пов'язану зі сформованістю правосвідомості та правової культури. Його цінність полягає в тому, що він дає змогу спиратися на широке розуміння права, включаючи неюридичне, пояснювати правові властивості громадянського суспільства, з огляду на природу самого суспільства. Що стосується соціологічного аналізу, то його результати можуть бути використані як емпіричні ілюстрації теоретичних положень, дотичних до поняття «правосвідомість», а саме про авторитет влади, якість діяльності законодавчих, виконавчих і судових органів влади, стан законності і правопорядку в суспільстві.

Своєю чергою, історичний метод застосовано для пізнання правосвідомості в контексті їх виникнення, формування і розвитку, виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей, єдності суб'єктивних і об'єктивних моментів. Завданням цього методу є встановлення значення досліджуваного об'єкта для періоду функціонування, перспектив розвитку, зв'язку із сучасністю. Історіософія сприяє осмисленню суб'єктом варіативності і наступності історичної форми права і держави, теоретичній систематизації загальних закономірностей їх зародження, становлення і подальшої еволюції правосвідомості.

Також використовуємо метод правової семантики задля вивчення правової реальності через її знакові, символічні, системи, предмети і дії яких наділені визначеним умовним змістом, який залежить від розуміння взаємодіючих суб'єктів. Цей метод пов'язаний із герменевтичним методом, оскільки право як система знаків і значень існує в конкретній текстовій формі, для реалізації якої необхідне тлумачення [5, с. 267].

Правосвідомість в Україні тісно взаємопов'язана з питаннями подальшої трансформації українського суспільства на демократичних засадах. У процесі дослідження цієї теми були використані основні положення, що містяться у працях вітчизняних і зарубіжних вчених, які працювали над різними аспектами зазначеної проблематики. Подальші питання правосвідомості громадян України ми розглядали, спираючись на дослідження вище перерахованих науковців. Водночас варто зазначити, що проблематика правосвідомості, з позицій її практико-прикладного значення, є невичерпною. На кожному наступному етапі розвитку суспільства питання правової свідомості постають у новій інтерпретації, зумовленій відповідними завданнями соціального прогресу.

Дослідження сутності правосвідомості як фактору демократизації державного та суспільного устрою України дало підстави для формулювання нижченаведених науково-теоретичних узагальнень, висновків та пропозицій. У межах дослідження розмежовано поняття правосвідомості та праворозуміння. З'ясовано, що поняття праворозуміння необхідно розглядати у двох значеннях. По-перше, як органічну частину правосвідомості, що виражає процес розуміння особою права. По-друге, як наукове поняття, що використовується на позначення певної наукової теорії трактування сутності та походження права. У зв'язку з цим найбільш доцільним є вивчення явища правосвідомості через призму основних положень психологічної, соціологічної та комунікативної теорії права, які розглядають правосвідомість як продукт суспільного життя. Такий підхід до цього явища є основою для формулювання його авторського визначення, відповідно до якого правосвідомість – це засноване на суспільній комунікації пізнання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. 262 с.
2. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М.В. Цвіка. Харків : Право, 2009. 584 с.
3. Волинка К.Г. Теорія держави і права : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2003. 240 с.
4. Трохимова З.В. Теорія держави і права : навчальний посібник. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004. 176 с.
5. Андрусак Т.Г. Теорія держави і права. Львів : Фонд «Право для України», 1997. 267 с.
6. Червонюк В.И. Теория государства и права : учебное пособие. Москва : ИНФРА, 2003. 256 с.